

Makale Türü: Araştırma

Geliş Tarihi: 08.11.2019

Kabul Tarihi: 20.11.2019

PARİS BARIŞ (PAYLAŞIM) KONFERANSI'NDA ERMENİ VE KÜRT TALEPLERİNE KARŞI VİLÂYÂT-I ŞARKİYE'DEN PROTESTOLAR*

Dr. Öğr. Üyesi Ersoy ZENGİN**

Öz

Birinci Dünya Savaşı sonunda barış antlaşmalarını hazırlama görevi 18 Ocak 1919 tarihinde Paris'te açılan konferansa verilmişti. Konferansa yön veren İtilaf Devletleri büyük bir Ermenistan kurulmasını istiyorlardı. Bu doğrultuda Yüksek Konsey Osmanlı Devleti'nin Şark vilayetlerinin Ermenistan'a bırakılacağını ilan etti. Bu haber üzerine Vilâyât-ı Şarkîye Müslümanları çoğunluk haklarının azınlık ihtiraslarına feda edilmemesi gerektiğini, bunun Wilson Prensipleri'ne aykırı olduğunu, bu karardan vazgeçilmezse silahlı mücadeleye girişeceklerini çektikleri telgraflarla İtilaf Devletleri'nin temsilcilerine bildirdiler. 1919 yılının Mart ayında çekilmeye başlayan protesto telgrafları Türk Kurtuluş Savaşı'nın hazırlık safhasını oluşturması bakımından tarihi öneme sahiptirler. İlerleyen dönemde İtilaf Devletleri'nin Ermenistan projesine ek olarak bir de Kürdistan kurma tasarıları Vilâyât-ı Şarkîye Müslümanlarını birbirinden koparma amacıyla ortaya atılmıştı. Ancak İngilizlerin himayesinde kurulması düşünülen Kürdistan projesi Kürt halkında karşılık bulamamış, Türk ile Kürt'ü birbirinden ayırmak mümkün olmamıştı. Osmanlı hükümetleri İtilaf Devletleri'nin emperyalist politikalarına karşı duramamış, Vilâyât-ı Şarkîye halkı kendi kaderlerine terk edilmişlerdi. Vilâyât-ı Şarkîye Müslümanlarının haklı davasını Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Müdafaa-i Hukuk-i Millîye ve Reddi İlhak Cemiyetleri savunmuştur. Türk-Kürt birlikteliği sayesinde emperyalist devletler Türkiye'deki amaçlarına ulaşamamışlardır.

Anahtar kelimeler: Vilâyât-ı Şarkîye, Milli Mücadele, Paris Sulh Konferansı, Ermenistan, Kürdistan.

* Bu makale, 100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu'nda (23-25 Temmuz 2019) sunulmuş olan, "Paris Barış (Paylaşım) Konferansı'nda Ermeni Taleplerine Karşı Vilâyât-ı Şarkîye'den Protestolar" başlıklı bildirinin geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

** Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

Protests From The Eastern Provinces To Armenian And Kurdish Demands At Paris Peace (Sharing) Conference

Abstract

At the end of the First World War, the task of preparing the peace agreement was given to the conference that started on 18th January 1919 in Paris. The Entete Powers, who dominated the conference, was dreaming of the foundation of a great Armenia. Accordingly, the High Council declared that the eastern provinces of the Ottoman State would be left to Armenia. After this declaration, the Muslim majority of these provinces informed the Entete Powers representatives, by a telegram that, the rights of the majority should not be sacrificed to the ambitions of the minorities, which was clearly against Wilson's Fourteen Points, and they would start an armed struggle unless this decision was revoked. The protest telegrams that started to be sent from March 1919 on have a historical significance in that they are a part of the preparation phases of the Turkish Independence War. In addition to the project of Armenia, the schemes of founding Kurdistan in the following period aimed to divide the Muslims in the eastern provinces. However, the project of Kurdistan, under the mandate of the English, was not welcomed by the Kurdish people, which proved the impossibility of separating the Kurdish and the Turkish. The Ottoman governments could not withstand the imperialist policies of the Entete Powers and left the people of the eastern provinces to fate. The Defence of the National Rights (Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye) and the Associations of the Refusal of Annexation (Reddi İlhak Cemiyetleri) under the leadership of Mustafa Kemal Pasha defended the righteous cause of the Muslims in the eastern provinces. Thanks to Turkish-Kurdish collaboration, the imperialist states could not achieve their goals in Turkey.

Keywords: Eastern Provinces, National Struggle, Paris Peace Conference, Armenia, Kurdistan.

Giriş

İttifak Devletleri safında yer alan Osmanlı Devleti dört yıl boyunca çeşitli cephelerde İtilaf Devletleri'ne karşı savaştı. 1918 yılının Ekim ayına gelindiğinde İttifak Devletleri Amerika Cumhuriyeti'nin ilan ettiği 14 maddeye dayanarak bir mütareke imzalayıp ardından barış görüşmelerine başlamak için girişimde bulundular. Osmanlı mütareke heyeti 27 Ekim 1918 tarihinde Mondros'ta İngiliz heyeti ile görüşmelere başladı. Mütareke şartları kabul edilemeyecek kadar ağırdı. Hükümler Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgal edebilmek ve bunu hukuki bir zemine oturtmak doğrultusunda hazırlanmıştı. Mondros Mütarekesi'nin görüşüldüğü taslak metnin 7. maddesi önemli stratejik noktaların işgalini öngörmekteydi. 24. maddesiyle de "Vilâyât-ı Sitte"¹, Sis (Kozan), Haçın (Saimbeyli), Zeytun (Süleymanlı) ve Ayıntap'ın işgali kabul ettirilmek isteniyordu. Osmanlı heyeti 7. ve 24. maddeleri kabul edemeyeceğini açıklasa da bu maddeleri değiştirme imkânı bulunmamaktaydı. Nitekim mütareke yapılmadığı takdirde İngilizlerin harekâta devam edip İstanbul'u

¹ Vilâyât-ı Sitte şu şehir ve bölgelerden oluşmaktaydı: Bayazıt/Ağrı, Kiğı, Erzincan, Bayburt, Yusufeli dâhil Erzurum; Siirt, Bingöl, Genç, Muş, Şırnak dâhil Van; Adıyaman, Malatya, Tunceli dahil Mâmûratülaziz; Siverek, Mardin, Palu'yu içine alan Diyarbakir. Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara 1993, s. 4.

savaş yoluyla işgal etme ihtimali bulunmaktaydı. Bu durumda daha ağır bir mütarekeyle karşılaşılabilirdi. Osmanlı heyeti hiç olmazsa Ermeni çetelerini tahrik edecek olan 24. maddenin gizli tutulmasını istedi. Ancak bu da kabul edilmedi. İngiliz heyeti 24. maddede küçük bir tadilata razı oldu. Buna göre Kilikya teslim edilmeyecek, Osmanlı askerinin buradan çekilmesi yeterli olacaktı. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nde; 24. madde “*Vilâyet-ı Sitte’de bir karışıklık durumunda müttelikler bu vilayetin herhangi bir kısmını işgal hakkını muhafaza eder*” şekliyle kabul edildi.² Aynı zamanda Mondros Mütarekesi’nin Fransızca ve İngilizce metinlerinde “*Vilâyet-ı Sitte*” yerine “*Altı Ermeni vilayeti*” tabiri kullanılmıştı. Bu durum Ermenilerin Mütareke sonrası taleplerine büyük bir dayanak oldu. 24. madde İtilaf Devletleri’nin bölgede bir Ermenistan kurma emelinde olduğunu açıkça göstermekteydi.

Mondros Mütarekesi’nde yer alan maddeler Ermenilerin beklentilerinden oldukça uzaktı. Bogos Nubar mütareke maddelerinde Doğu vilayetleri ve Kilikya’nın işgalinin sağlanarak burada bir Ermeni Devleti’nin kurulmasını bekliyordu. Ancak mütareke maddeleri bekleneni sağlamamıştı. Bogos Nubar memnuniyetsizliğini mütarekeden kısa bir süre sonra açıkladı. Bunlar şu şekilde özetlenebilir: 7. maddeye göre bir karışıklık çıkmaması halinde İtilaf Devletleri altı Ermeni vilayetini işgal edemeyecekti. 24. maddede önceden işlenmiş katliamlara bir atf yapılmamıştı. 5. maddede Türklerin Ermeni vilayetlerini yönetme kapasitesi kabul edilmekteydi. 16. maddeyle Kilikya’da sınırlı bir tahliye öngörülmekteydi.³

İngiltere savaş yıllarında küçük mütteliki Ermenilerin savaş gücünü arttırmak için çeşitli vaatlerde bulunmuştu. Ermeniler şimdi bu vaatlerin yerine getirilmesini istiyorlardı. Bölgede bir Ermenistan’ın kurulması İngiltere’nin menfaatlerine uygun olsa da burada kurulacak devletin ayakta kalması için büyük sorumluluklara katlanması gerekmekteydi. Bu ise İngiliz yüksek menfaatlerine aykırı bir durumdu. Bu sorumluluğun başka bir devlete yüklenmesi gerekiyordu. İngiltere “*Ermenistan*” meselesini ABD’nin üzerine yıkarak istiyordu.⁴

Paris 1919’da dünyanın başkentiydi. Barış Konferansı dünyanın en önemli işiydi. Burada yeni ülkeler, yeni kurumlar yaratılıyordu. Konferansın en önemli dönemi ilk altı ayı oldu. Ocak 1919’dan Haziran ayına kadar Paris dünyanın hem hükümet merkezi hem temyiz mahkemesi hem de parlamentosuydu. Tüm korkuların ve umutların odak noktası durumundaydı. 1919 yılında Asya, Avrupa ve Afrika’da sınırlar yeniden çiziliyor ve yeni bir büyük savaş imkânsız kılacak uluslararası bir düzen kurulması amaçlanıyordu.⁵

8 Ocak 1918 tarihinde henüz Birinci Dünya Savaşı devam ederken Başkan Thomas Woodrow Wilson Amerika Birleşik Devletleri’nin amaçlarını açıklayan

² *Türk İstiklal Harbi - I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara 1999, s. 30-41.

³ Tolga Başak, *İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul 2008, s. 331-332.

⁴ Başak, *a.g.e.*, s. 331.

⁵ Margaret Macmillan, *Paris 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, Ankara 2004, s. 1.

14 ilkesini ilan etmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiren 12. maddesi şöyleydi:

“Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Türk yönetimindeki öbür uluslara da her türlü kuşku-dan uzak yaşam güvenliğiyle özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır. Ayrıca Çanakkale Boğazı uluslararası güvencelerle gemilerin özgürce geçişine ve uluslararası ticarete sürekli açık tutulmalıdır.”

12. maddede, Türk olan kısımlara tam bir egemenlik sağlanmasının gerekliliği ifade edilmekle beraber buraların nereler olduğu belirtilmiyordu. Bu bakımdan madde oldukça müphemdi: Türk kesimleri nerelerdi? Kimler özerk gelişme fırsatına sahip olacaktı? Araplar mı, Ermeniler mi, Kürtler mi, her yana saçılmış olan Rum toplulukları mı?⁶

Paris'te Sulh Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin mukadderatı üzerine hararetli müzakereler sürdürülmekteydi. Bir taraftan Emir Faysal, Şükrü Ganimi gibi kişiler Osmanlı Devleti'nin Araplarla meskûn kısımları üzerinde hak iddia ederken diğer taraftan Yunanistan, İstanbul, İzmir gibi şehir ve bölgeleri istiyor, Ermeniler de Karadeniz'den Akdeniz'e kadar Anadolu'nun doğusundan toprak talep ediyorlardı. Buna karşılık İstanbul'dan resmî ve yarı resmî bazı teşekküller Osmanlıların haklarını korumak için Avrupa'da teşebbüse geçtiler. Bunlara ilaveten Avrupa'da bulunan bazı Türkler de bu çalışmalara katıldılar.⁷

Ulusal Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar savaşın başından itibaren Anadolu'yu paylaşan haritalar çizip İtilaf Devletleri'ne sunmaktaydı. Bogos Nubar'ın temel politikası emperyalist devletlerin çıkarlarına hizmet ederek Ermenilere çok şey kazandırmaktı. Doğudaki altı vilayet ve Kilikya müttefiklerin koruması altında ve Avrupalı bir valiyle yönetildiği zaman barışın sürekliliği garantilenmiş olacaktı. Ona göre Ermeni tasarısı bölgenin siyasal ekonomik sorunlarının yegâne çözümüydü. Ayrıca İngiltere'nin Hindistan yolu güvence altına alınıyor, Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki çıkarlarına hizmet ediyor ve Akdeniz'e inmeye çalışan Rusya'nın isteklerini sağlıyordu.⁸

Tevfik Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı kısımlarında yabancı emellerinin farkındaydı. 25 Kasım 1918 tarihinde Suriye, Irak, Halep, Rumeli ve Şark vilayetlerinde yaşayan Türklerle buralardan göç etmek durumunda kalmış muhacirlerin tarihi hak ve mevcudiyetlerini ispatlayacak vesikaları toplayarak yapılan inceleme sonuçlarının broşürler halinde basılmasını sağlamak için bir encümen oluşturmak istedi. Ayrıca yeterli bilgiye sahip Kürt unsurlarından iki kişinin encümenine dâhil edilmesinin gerekliliği belirtildi.⁹

16 Ocak 1919 tarihinde Cenevre'de toplanan Türk hürriyetperverlerinden oluşan bir kongre Türk Milleti'nin hak ve taleplerini Sulh Konferansı ve İtilâf

⁶ Macmillan, *a.g.e.*, s. 369.

⁷ M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, İstanbul 2011, s. 54-55.

⁸ Türkkaya Ataöv, *Ermeni Önderi Boghos Nubar'ın İtirafları 1915-1918 Arası Belgeler*, İstanbul 2014, s. 88-89.

⁹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, 213-30, 25 Kasım 1918. Bahsedilen encümenin faaliyete geçtiğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Devletleri siyasi mahfilleri nezdinde savunmak için Şerif Paşa'yı mutlak yetkili murahhas seçti. *Türk Kongresi* adını taşıyan bu toplantı daha sonra Şubat ortalarında tekrar Cenevre'de Metropol otelinde yapıldı. O sırada Cenevre'de bulunan Prens Sebahattin Bey, eski şehremini operatör Cemil Paşa, eski Dâhiliye Nazırı Reşit Bey, Paris'ten gelen Şerif Paşa, İsviçre'de yaşayan birçok Türk zabıt, memur ve talebeler bu toplantıya katıldılar. Uzun konuşmalardan sonra İstanbul'un başkent olarak kalması ve Türk hakları konusunda bir karar sureti kabul edildi. Bu suretin reis Wilson ile Fransa, İngiltere ve İtalya hükümet reislerine bildirilmesi kararlaştırıldı. Bu sıralarda Tefik Paşa da Hükümet'in teklifini içeren bir muhtırayı Sulh Konferansı'na gönderdi.¹⁰

24. maddenin ortaya çıkaracağı tehlikeyi gören Doğu vilayetlerinin mebus ve aydınları 2 Aralık 1918 tarihinde Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'ni kurdular. Cemiyet, Ermenilerin "Altı vilayet" üzerindeki haksız taleplerine karşı milli hakları müdafaa etmeye başladı. Cemiyet'in yayın organı Süleyman Nazif Bey'in Hâdisât Gazetesi'ydi. Aynı zamanda "Ülke" manasına gelen Fransızca Le Pays gazetesi uluslararası arenada yayın yaparak Vilâyat-ı Şarkiye Müslümanlarının haklarını savunmaktaydı.¹¹

Şark vilayetlerinin Ermenistan olacağı korkusuyla kurulan ikinci bir cemiyet de Kürdistan Teâli Cemiyeti'ydi. 17 Aralık 1918 tarihinde senatör Seyit Abdülkadir başkanlığında kurulan Kürdistan Teâli Cemiyeti Wilson İlkeleri'nin Kürt halkına da uygulanmasını istiyordu.¹² Cemiyet'in mühründe Türkçe "Kürt Teali Cemiyeti" yazarken Fransızcası'nda "Autonomie du Kurdistan" yazılıydı.¹³

Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti Şark vilayetlerinin Türk camiasından ayrılmaması için çalışırken, Kürdistan Teâli Cemiyeti bu fikri imkân dâhilinde görmeyerek Kürdistan teşkilini hedefledi.¹⁴ Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, Kürdistan Teâli Cemiyeti'yle birleşmek istediysede bu talebi kabul görmedi.¹⁵

Tefik Paşa Hükümeti, İtilaf Devletleri'nin Osmanlı coğrafyasında Ermeni ve Araplar arasında paylaşım yapma niyetlerini sezdiğinden Kürtlerin de bu yönde çalışmasını istedi. Tefik Paşa ileride Kürtlerle anlaşacağını hesaplayarak Ermeni ve Arap programları arasına girdi. Siyasal bir parti gibi hareket eden Cemiyet İstanbul Hükümeti'nin isteklerinin aksi yönünde gelişti. İstan-

¹⁰ Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 54-55.

¹¹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 4.

¹² BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, 4579-43409, Belge No: 8, (22 Mayıs 1919).

¹³ Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, İstanbul 1998, s. 19.

¹⁴ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt: I, İstanbul 2014, s. 12.

¹⁵ Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti üyeleri, Kürt Teâli Cemiyeti'nin üyeleriyle görüşmek üzere Süleyman Nazif ve Cevat (Dursunoğlu) Beyi görevlendirdiler. Süleyman Nazif, Kürt Teâli Cemiyeti Reisi Seyit Abdülkadir'e; "Şark vilayetleri üzerinde kötü emellerin olduğunu, Ermenilerin bölge topraklarına göz diktiğini, bu durumda Müslüman egemenliğinin ancak bölge halkının birleşmesiyle sağlanacağını" anlattı. "Kürt Teâli Cemiyeti'nin Türk ile Kürdü ayırdığını, hâlbuki Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin hiçbir kavmi ayrılık gütmeksizin bu vilayetler halkını içine alabileceğini" ifade etti. Buna karşılık Seyit Abdülkadir; "ortada görülecek bir şey olmadığını, İtilaf Devletleri'nin kendilerini desteklediğini" bildirerek başlarının çaresine bakmalarını öğütledi. Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 19-20.

bul Hükümeti'nin kontrolünden çıkararak Güney Anadolu ve Irak Bölgesi'nde egemen olan İngilizlerin politikalarına bel bağlamaya başladı.¹⁶

1919 yılının Ocak ayı başında Seyit Abdülkadir başkanlığındaki bir grup, İngiliz Yüksek Komiserliği siyasi memurlarından Andrew Ryan'ı ziyaret ederek Ermenilere verilen topraklarda Kürtlerin de hakkı olduğunu, bölge nüfusunun çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğunu bildirdi. Heyet Paris Konferansı'na delege göndermek için izin verilmesini ve Arap, Ermeni, Asuri, Keldani, vb. azınlıklar gibi Kürtlerin de taleplerinin dikkate alınmasını, İngiliz mandası altında özerklik verilmesini talep etti.¹⁷

Şerif Paşa'nın Osmanlı murahhası seçildiği günlerde Kürdistan Teâli Cemiyeti üyeleri de Şerif Paşa'yla görüşüp Kürt haklarını savunmasını istediler. Kürt Teâli Cemiyeti üyeleri Seyit Taha, Simko İsmail Ağa gibi bölgesel liderler ve diğer aşiret reisleri adına konuşmaya yetkili olduklarını savunuyorlardı.¹⁸ Şerif Paşa bir ay sonra Osmanlı delegeliğinden istifa ederek Kürt temsilcisi olarak görüşmelere katılacağını açıkladı.¹⁹

Mütarekenin imzalanmasından sonra Ermeniler Doğu illerinde çoğunlukta olduklarını göstererek tarihi haklar bakımından onlara öncelik verilmesini istiyor, hazırladıkları ilmi ve tarihi belgelerle dünya kamuoyunu yanıltıyorlardı.²⁰ Oysa Vilâyât-ı Şarkîye'de Ermeni nüfusunun en kalabalık olduğu vilayetlerde bile nüfus oranları %25'i geçmemekteydi.²¹

İlk işgallerle birlikte endişeli yazılar 1918 yılının sonlarında basında yer almaya başladı. Halkın kaygılarını dile getiren bu yazıları Mütareke basını "feryatname" olarak adlandırmaktaydı.²²

18 Ocak 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı'nın açılmasından kısa bir süre sonra Vilâyât-ı Şarkîye üzerindeki Ermeni talepleri dile getirilmeye başlandı. 30 Ocak 1919 tarihinde Sabah gazetesi Ulusal Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar'ın Times gazetesine verdiği beyanatının tercümesini yayımlayarak Ermeni taleplerini kamuoyuna duyurdu. Bogos Nubar beyanatında kurulacak olan müstakil Ermenistan Cumhuriyeti'nde Ermenilerin çoğunluğu oluştura-

¹⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: II, İstanbul 2010, s. 201.

¹⁷ Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara 1995, s. 26-27.

¹⁸ Mesut Yeğen, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, Ankara 2012, s. 125.

¹⁹ Rohat Alakom, *Şerif Paşa Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları (1865-1951)*, İstanbul 2016, s. 100-103.

²⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Haz. Zeynep Korkmaz), Ankara 2009, s. 4.

²¹ Sonyel, *a.g.e.*, s. 23. Sevk ve İskân Kanunu'ndan önce 1914 yılı istatistiklerine göre Vilâyât-ı Şarkîye'de Müslümanlarla Ermenilerin nüfus miktarı şöyleydi: Erzurum: Müslüman: 673.297, Ermeni: 125.657, Bitlis: Müslüman: 309.999, Ermeni: 114.704, Diyarbakir: Müslüman: 492.101, Ermeni: 55.890, Sivas: 939.735 Ermeni: 143.406, Mamuretülaziz: Müslüman: 446.379, Ermeni: 76.070, Van: Müslüman: 179.380, Ermeni: 67.792. Bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 396. Ermeniler Türklerin nüfus sicillerinde Müslümanlar lehinde oynama yaptıklarını ileri sürmekteydiler. İngiliz ajanı Noel bunun doğru olmadığını Ermenilerin şehir ve köylerde ikamet ettiklerinden sayımlarının kolay olduğunu, sicillerde Ermeni nüfusunun doğru tutulduğunu buna karşılık Müslümanlar çoğunlukla göçebe yaşadığından sayımlarının daha zor olduğunu ve eksik yazılmış olabileceğini ifade etmiştir. Bkz. M. Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri*, Ankara 1988, s. 93.

²² Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 24.

mayacaklarını, bunun sebebinin ise Genç Türklerin Ermenileri imha siyasetinden kaynaklandığını ifade etti. Genç Türklerin 1915 yılından beri 800.000 Ermeni'yi tehciye tabi tutarak ölüme gönderdiğini, bunlardan 600.000'inin hayatta kaldığını belirtti. Hayatta kalan bu 600.000 kişilik ahali Ermenistan Cumhuriyeti'nin temelini teşkil edecekti. Başka ülkelerden katılmak isteyen iki milyon Ermeni ile iki buçuk milyona ulaşacak olan Ermeni nüfusu bu şekilde çoğunluğu elde edecekti. İki milyon Ermeni'nin hangi ülkeden geleceği ise belirtilmiyordu. İngiltere'nin 1878 Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Sözleşmesiyle Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki haklarına son verdiğini, buradaki Hristiyanları Rus koruyuculuğundan mahrum bıraktığı için İngiltere suçlanmaktaydı. Böylece Ermeni isteklerinin gerçekleşmesi için İngiltere baskı altına alındı. Ayrıca 1918 yılında İran ve Hazar bölgesinde Antranik gibi çetecilerin Osmanlı ordusuna '*kan kusturduğu*' ifade edilerek şimdi Ermeni çetelerinin İtilaf Devletleri ordularında yapmış oldukları hizmetin karşılığını istemekteydi.²³

Bogos Nubar'ın Büyük Ermenistan talebine karşı ilk karşı duruş Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nden geldi. Cemiyet, 1 Şubat 1919 tarihinde Vilâyât-i Şarkiye'deki valilik, mutasarrıflık ve belediyelere gönderdiği tamimde; Ermenilerin Paris'teki Sulh Müzakereleri'nde Wilson Prensiplerine aykırı olarak bölgede çoğunluk olan Müslümanların haklarını çiğnediğini bildirerek Cemiyet'in buna karşı duracağını açıkladı.²⁴

12 ve 26 Şubat 1919 tarihlerinde Ermeni delegeleri Bogos Nubar ve Avetis Aharonyan Paris Barış Konferansı'na kabul edilerek Yüksek Konseye muhtıralarını sundular. Babası Mısır'da başbakanlık yapmış ve oldukça zengin olan Bogos Nubar Ermeni diasporasını, Avetis Aharonyan ise Erivan Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsil etmekteydi. Heyet, Ermenilerin Hristiyanlığı ısrarla sürdürmelerinden, savaş boyunca müttefiklere hizmetlerinden ve müttefiklerin Ermenilere vermiş oldukları sözlerden bahsettikten sonra Kafkasya'dan Akdeniz'e kadar geniş bir toprak parçasını talep ederek buranın 20 yıl boyunca büyük devletlerden birinin mandasında kalmasını istedi.²⁵

Şerif Paşa, ömrünün yaklaşık 20 yılını Avrupa'da geçirmiş birisi olarak Kürt halkına oldukça yabancı birisiydi. Olup bitenlerden haberi hemen alamıyordu. Danışıp fikir alabileceği geniş bir aydın kitesinden mahrumdu. Kürtler üzerinde nüfuzu yoktu. Ermeni delegasyonunun taleplerine karşı konferans heyetine 22 Mart'ta bir muhtıra verdi. Şerif Paşa muhtıradaki "*ölçüsüz derecede emperyalist*" Ermeni taleplerinin milliyetler ilkesine aykırı olduğunu, bölgede Kürt nüfusunun yoğun olarak yaşadığını bildirerek Şark vilayetlerindeki nüfusu incelemek üzere bir komisyonun görevlendirilmesini istedi.²⁶

²³ "Ermenistan'ın Şekl-i Müstakbeli", *Sabah*, No: 10491, 30 Ocak 1919, s. 2. Bogos Nubar 11 Aralık 1918 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği yazıda 600-700 bin Ermeni'nin yerlerinin değiştirildiğini, bunlardan 390.000'inin Kafkasya, İran, Suriye, Filistin, Musul ve Bağdat'a ulaştığını yazmıştır. Aradaki 260.000 kişilik farkın da Türkler, Kürtler ya da başka Müslümanlarca yok edildiğini ileri sürmüyordu. Bkz. Ataöv, *a.g.e.*, s. 31.

²⁴ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 7.

²⁵ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Ankara 2009, s. 31; Macmillan, *a.g.e.*, s. 371.

²⁶ Bilal N. Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, Ankara 2010, s. 304-306.

Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin ilk şubesi 1919 yılının Ocak ayında Erzurum'da açılmak istendi. Ancak "İttihatçılar, yine iş-başına geçecek" yaygarası sonucunda bu girişim sonuçsuz kaldı. Paris Sulh Konferansı'nda Ermeni delegasyonunun Maraş, Kilikya (Adana, İçel / Mersin), Vilâyât-ı Sitte ve Trabzon'un Ermenistan'a verilmesini talep etmesi ve 27 Şubat 1919 tarihinde İstanbul Ermeni Patrikliği "Kurulacak olan Büyük Ermenistan'ın merkezinin Garin (Erzurum) olacağını" açıklaması durumu değiştirdi. İttihatçı diye ahalinin yakınlık göstermediği Müdafaa-i Hukukçular bu tarihten itibaren hızla teşkilatlanmaya başladılar.²⁷ Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi 10 Mart 1919 tarihinde açıldı.²⁸

Ermeni Taleplerine Karşı Vilâyât-ı Şarkiye'den Protestolar

Vilâyât-ı Şarkiye'nin büyük bir kısmı 1915 yılından itibaren Rus işgaline uğradı. Bunlardan Van 20 Mayıs 1915, Erzurum vilayeti ise 16 Şubat 1916 tarihinde işgal edildi. Her iki vilayette de büyük yıkım ve katliamlar yaşandı. 1917 yılında Bolşevik İhtilali'nin çıkmasıyla Rus ordusu işgal ettiği yerlerden çekilmeye başladı. 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Ruslar bölgeden tamamen çekildiler. Ruslar bölgeden çekilirken silah ve mühimmatlarını anlaşmalara aykırı olarak Ermeni çetelerine bıraktılar. Ermeni çeteleri savunmasız Müslüman ahalinin büyük bir kısmını katletti. Katliamdan kurtulanlar ise güvenli bölgelere çekilerek mülteci durumuna düştüler. Harp öncesinde Van merkezinin toplam nüfusu 70 bin civarında iken Türk Ordusu'nun Van'a girdiği Nisan 1918'de bu sayı katliam ve göç sonucunda 10 bin nüfusa düşmüştü.²⁹ Erzurum şehrinde ise savaştan önce 80 bin nüfus yaşarken 1919 yılında geriye bir köy harabesi kalmıştı. Savaş yıllarında on binlerce insan tifüsten ve çeşitli bulaşıcı hastalıklardan ölmüş, durumu müsait olanlar mülteci olmuş, 10 bin kişi de Ermeniler şehri terk ederken öldürülmüşlerdi.³⁰

İngilizler, 3 Kasım 1918 tarihinde Musul'u işgal ettikten sonra Van vilayetinin güneyine yerleşmeye çalışan Ermeni çetelerini desteklediler. İngilizler aşiretlere gerek baskı yoluyla, gerekse para teklif ederek kendilerinden memnun olduklarına dair belgeler imzalatıyorlardı. 1919 yılının Şubat ayında Van'da bulunan 11. Kafkas Fırkası karargâhına gelen bazı aşiret reisleri İngilizlerin baskılarından şikâyetçi olarak yardım istediler.³¹

Mondros Mütarekesi sonucunda Türk ordusunun Kafkasya'dan çekilmesiyle İngilizler kilit noktaları zorlanmadan işgal ettiler. Bununla birlikte bölgede Ermeniler Müslümanlara karşı katliama giriştiler. Bu katliamlara karşılık olarak Türkler teşkilatlandı. "Kars Milli Şûrası" adıyla bir hükümet kuruldu.

²⁷ Kırzioğlu, a.g.e., s. 4-5.

²⁸ Dursunoğlu, a.g.e., s. 30.

²⁹ Mehmet Çevik, "1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van 1990, s. 51. Vilâyât-ı Şarkiye Müslümanlarının güvenli bölgelere göçü için Bkz. Tuncay Ögün, *Vilâyât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2004.

³⁰ Dursunoğlu, a.g.e., s. 24. Mütareke Dönemi Erzurum tarihi için Bkz. Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara 2000.

³¹ Çevik, "a.g.m.", s. 54-55.

Şura Hükümeti Ocak ayından başlayarak Kars, Batum, Ardahan, Iğdır, Karmarlı, Nahçıvan ve Kağızman halkı adına İngiliz Hükümeti'ne telgraflar çekeerek katliamları durdurmak istedi. Ocak ayında Tiflis'te karargâhını kurmuş olan G.T. Forestier Walker düzeni sağlamak için Erivan Cumhuriyeti'yle işbirliğine gitti. Yapılan anlaşma sonucunda Kars işgal edildi. Bu anlaşmayla Ermeniler, İngiliz desteğiyle Transkafkasya'dan Türkleri temizlemeyi umuyorlardı. Yapılan anlaşmadan Ermeni önderleri oldukça hoşnut kaldılar. Gelecek ay aynı şartlar altında Erzurum, Bitlis ve Van'ın işgal edilmesini istiyorlardı.³² Bu atmosferde 1919 yılının ilk aylarında Paris Konferansı'nda Vilâyât-ı Şarkiyenin Ermenilere terk edileceği haberleri duyulmaya başladı.

28 Şubat 1919 tarihinde Malatya Belediye reisi Mehmet Rifat Bey ve belediye azaları Sadrazam Tefvik Paşa'ya bir telgraf çektiler. Onlara göre Wilson Prensipleri siyasi bir manevradan başka bir şey değildi. Sulh Konferansı'nda Türk milletinin hukuk ve milli hâkimiyet hakkına saygı duyulması beklene mezdi. Millet yok olmamayı ancak kendi kuvvetiyle önlemeliydi.³³

Vilâyât-ı Şarkiyenin Erzurum şubesi resmi olarak 10 Mart 1919 tarihinde açılmıştı. Cemiyet üyeleri formalitenin tamamlanmasını beklenmeden 6 Mart 1919 tarihinde ilk toplantısını yaptı. 9 Mart 1919 tarihinde ilk beyannamesini yayınladı. Beynamede; Erzurum'un tarihi bir Türk ve İslam şehri olduğu, Ermenilerin iddia ettikleri gibi burada bir medeniyete sahip olmadıkları, 1915 Sevk ve İskân Kanunu'ndan önce de vilayette Ermeni nüfusunun %15'i geçmediği, Sevk ve İskân Kanunu'yla Suriye'ye göçürülen Ermenilerden milletin sorumlu olmadığı bildirilerek Ermeni taleplerine karşı çıkıldı.³⁴

Esasen Bogos Nubar daha 1916 yılında Ermeni özerkliğini ortaya attığında Fransa Başbakanı Aristide Briand ve Fransız ordusu Genelkurmay İkinci Başkanı General Henry Berthelot, azınlık olan Ermeni nüfusunu özerklik için yeterli bulmamışlardı. Bogos Nubar sayının bir engel yaratacağını kabul ediyordu. Bu problemi özerkliğin Ermenilere değil '*Ermeni vilayetlerine*' verilmesiyle aşılacağını düşünüyordu. Çok geçmeden Ermeniler burada çoğunluğa ulaşabileceklerdi.³⁵ Bu bilgilerden daha savaşın başında Büyük Ermenistan projesinin hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkiyede gerçekleştirdikleri katliamların sebebi burada çoğunluğu sağlama hedefinden başka bir şey değildi.

Karadeniz'den Akdeniz'e Karabağ dağlarından Arap çöllerine kadar geniş bir arazi üzerinde Büyük Ermenistan'ın kurulmasını Ermeni Hükümeti ve yönetimdeki Taşnaksutyun Partisi imkânsız bir hedef olarak görüyorlardı. Bu emperyalist talep Paris Ermenilerinden, Ulusal Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar'dan gelmekteydi. Ulusal Ermeni Heyeti delegasyonu denizden denize Ermenistan tasarısı talep edilmezse Türkiye Ermenilerinin Ararat Ermeni Cumhuriyeti'nden kopacaklarını ve Amerika'nın küçük bir Ermenistan'ı

³² Başak, *a.g.e.*, s. 371-372.

³³ Metni imzalayanlar: Malatya Belediye Reisi Mehmet Rifat, İdare Azası Said, İdare Azası Abdülbaki, Belediye Azası Abdülvahab, Belediye Azası Hamdi, Belediye Azası Fehmi, Nabirzade Mümin, Ahmet, Elagözzade Atif. Bkz. BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, 2462-21, (28 Şubat 1919).

³⁴ Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 121-122.

³⁵ Ataöv, *a.g.e.*, s. 97-98.

mandası altına almaya yanaşmayacağını ileri sürerek Ermeni Cumhuriyeti delegasyonunu ikna etti.³⁶ Böylece her iki delegasyon “*Büyük Ermenistan*” hayalini gerçekleştirilmeye çalıştılar.

Ermeni taleplerinin duyulmasıyla Van’dan itirazlar yükseldi. 9 Mart 1919 tarihinde Şemdinanlı Seyyit Taha, Van Belediye Reisi Hacı Derviş, Kurzade Tevfik, Nakibüleşraf Tabuşçuzade İsmail tarafından Dahiliye Nezareti, İtilaf Devletleri temsilcileri ve Paris Konferansı’ndaki Yüksek Konseye Vilâyet-ı Şarkiye üzerindeki Ermeni taleplerini protesto eden birer telgraf gönderildi. Telgrafta; vilayette yaşayan Müslümanların nüfusun %97’sini oluşturdukları, Rus işgali sırasında Ermeni çetelerinin Müslüman ahaliyi katlettiği, Van vilayetinden Ermenilere bir köy bile verilemeyeceği, bölge halkının Osmanlı Devleti’nden ayrılmak istemediği belirtilerek, tarafsız heyetlerin bölgede inceleme yapması talep edildi. Ayrıca vilayetin Ermenilere bırakılacağı kararı alınırca bunu tanımayacaklarını, bu karardan vazgeçilmediği takdirde kanlarının son damlasına kadar savaşacaklarını kararlı bir dille ifade ettiler.³⁷

Metne imza atanlardan Seyit Taha 1880 yılında Osmanlı Devleti’ne isyan etmiş olan Şeyh Ubeydullah’ın torunuydu. Bölgede hatırı sayılır bir nüfuz sahibi olan Seyit Taha pek anlaşılmadığı Kürdistan Teâli Cemiyeti’nin başkanı Seyit Abdülkadir’in de yeğeni idi. Seyit Taha, Van’ın diğer ileri gelenleriyle birlikte yukarıdaki telgrafa imzasını koyarak Ermeni taleplerine karşı dursa da bu Van Valisi Haydar Bey’in gayretleriyle gerçekleşmişti. Haydar Bey’in tüm gayretlerine rağmen Nisan ayında İngilizler Seyit Taha’yı kendi yanlarına çekmeyi başardılar.³⁸

Aşiretlerin olaylar karşısındaki tutumunu Ağa ve Şeyhler belirliyorlardı. Ağa ve Şeyhler Hristiyan olan dış güçlere kuşkuyla bakmakla birlikte dindeşleri Osmanlı yönetimine de güvenmiyorlardı. Bu güvensizliğin sebebi ise serbest yaşamaya alışmış olan aşiretlerin merkezi yönetimin nüfuz ve kontrolü altına girmekten çekinmeleriydi. Bu durumdan dolayı Osmanlı Devleti’yle bölgeye hâkim olan aşiretler arasındaki işbirliği tam olarak sağlanamıyordu. Bu boşluk İngiltere’nin bölgedeki Noel gibi ajanlarına hareket alanı yarattı. Aşiret reisleri bu siyasal ortamda kimi zaman Osmanlı yönetimine sadık kalacaklarına dair sözler verirken kimi zaman da aynı sözleri İngiltere’nin siyasi temsilcilerine vermekten çekinmiyorlardı.³⁹

Sulh Konferansı’nda dile getirilen Ermeni taleplerine karşı Van’dan çekilen telgraf içeriğinin bir benzeri 12 Mart’ta Hakkâri’nin eşraf ve aşiretleri tarafından Yüksek Konsey’e iletildi.⁴⁰

³⁶ Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok*, İstanbul 2014, s. 69-70.

³⁷ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, 2638-2, Belge No: 53, (9 Mart 1919); Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, s. 107.

³⁸ Mustafa Sarı, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Devlet Adamı Haydar (Vaner) Bey*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004, s. 154-162; Kamil Erdeha, *Millî Mücadele’de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s. 166-167.

³⁹ Necati Fahri Taş, *Güneydoğu 1919 İtilaf Devletlerinin Güneydoğu Aşiretleriyle İlişkisi*, İstanbul 2014, s. 70-71.

⁴⁰ Telgrafta imzası bulunanlar: Hakkâri’nin Şitan Aşireti namına Sadi, Hakkâri’nin Terki Aşireti namına Derviş, Hakkâri eşrafı namına Abdullah, Hakkâri uleması adına Ziyaeddin, Doşki Aşireti

Erzurum, Van ve Hakkâri'den sonra Urfa eşraf ve aşiret reisleri de Paris Konferansı'ndaki Ermeni taleplerini protesto ettiler. Telgrafta; bölge halkının Osmanlılığıyla gurur duyduğu belirtilerek Osmanlı egemenliğinde yaşamak istedikleri bildiriliyor ve İngilizlerin bölgede uyguladıkları baskıdan ve İngilizlerle hareket ettiği anlaşılan Basravi⁴¹ isimli şahsın faaliyetlerinden şikâyet edilmekteydi.⁴²

Aynı dönemde Beyazıt ahalişi adına Belediye Reisi Ensarizade Şevket Bey, Sulh Konferansı'na ve Sadarete bir protesto telgrafi gönderdi. Ensarizade Şevket Bey alınan kararın Wilson Prensipleri'ne aykırı olduğunu, Vilâyât-ı Şarkîye'nin Ermenilere verilerek çoğunluk haklarının azınlık ihtiraslarına feda edildiğini, bu haliyle Ermenilerle savaşın kaçınılmaz olduğunu bildirmekteydi. Bu adaletsiz kararı alan devletlerin dünyada bir barış sağlamalarının mümkün olamayacağını ifade ederek Cemiyet-i Akvam'ın adil esaslar üzerine kurulmasını istemekteydi.⁴³

Vilâyât-ı Şarkîye'de olağanüstü bir durum yaşanmaktaydı. Herkes korkuları giderecek bir açıklama beklerken Dâhiliye Nezareti 19 Mart 1919 tarihinde Van vilayetine gönderdiği telgrafla ortada dolaşan haberleri yalanlayıp asılsız haberleri ortaya atanların cezalandırılmasını istedi.⁴⁴

17 Nisan 1919 tarihinde Siirt'ten talep ve itirazlar dile getirildi. Belediye Reisi Hakkı, Nakibüleşraf Abdülkerim, Müftü Halil, eski Siirt Mebusu Ahmet Nasrettin imzalı telgraf gerekli yerlere ulaştırıldı. Siirt halkı adına kaleme alınan metinde; bölgede 1300 seneden beri İslamların egemen olduğu, Ermenilerin yüzyıllarca beraber yaşadığı Müslüman halkı savaş sırasında katlettiği ve Osmanlı Devleti'nden gördükleri iyi muameleye rağmen isyan ettikleri anlatıldıktan sonra bu duruma şahit olan Patrik Zaven Efendi'nin kendilerini doğrulayacaklarını ifade ettiler. Siirt halkı Osmanlı Devleti egemenliğinde yaşamak istiyordu.⁴⁵

25 Nisan 1919 tarihinde Van ahalişi ve aşiretlerinin katılımıyla bir toplantı yapılarak Paris Sulh Konferansı'nda dile getirilen Ermeni talepleri protesto edilerek istekler yeniden dile getirildi. Van Müftüsü Tayyip, Belediye Reisi Derviş ve ileri gelenlerden 106 kişinin imzasıyla alınan kararlar beş madde halinde Sadarete ve Sulh Konferansı'na bildirildi. Telgrafta; Müslümanların savaştan önce de vilayette çoğunlukta olduklarını, bunu yerli ve yabancı kayıtların doğrulayacağı ifade edilmekteydi. Ermenilerin bölgede yaptıkları

---

namına Tahir, Dara Aşireti namına Rüstem, Kotan Aşireti namına Ömer, Bahoşan Aşireti namına Abdurrahman, Şemdinan ahalişi namına Gayrettin Ömer, Liva ahalişi namına Nimet, Şemdinan Aşireti namına Sultan, Kürdi Aşireti namına Musa, Bekaşın Aşireti namına Tahir, Derki Aşireti namına Ömer, Kaşusan Aşireti namına Nebi, Benbal Aşireti namına İsmail, Alan Aşireti namına Ali, Mürşit Aşireti namına Abdullah, Haytan Aşireti namına Şakir, Süleyman Aşireti namına Kamil, Halifekan Aşireti namına Ali, Moran Aşireti namına Şahbaz, İzoli Aşireti namına Mustafa. Bkz. BOA, HR.SYS, 2638-2, Belge No: 55, (12 Mart 1919).

⁴¹ Urfa'ya bağlı Suruç'ta yerleşik olan İngiliz-Fransız yanlısı Basravi Aşireti 9 Ocak 1919 tarihinde Halep'ten tahsis edilen Osmanlı askeri kafilesine saldırarak 5 subayı öldürüp, mallarını yağma etmişti. Bkz. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-I*, Ankara 1993, s. 88.

⁴² Telgrafi imzalayanlar: Suruç Kazası Müftüsü Abbas, Belediye Reisi Hacı Ahmet, Urfa Müftüsü Hüseyin, Abdurrahman, Belediye Meclisi Reisi Ali, Mehmet, Said, Meclis İdare Azası Şeyh Müslim, Said, Ali, Kamil, eşraftan İsmail, Müslim, İbrahim, Osman, Neşet, Hacı Ulya, Hayali ve Ali. Bkz. BOA, HR.SYS, 2638-2, Belge No: 57, (Mart 1919).

⁴³ BOA, HR.SYS, 2638-6, Belge No: 72, (Mart 1919).

⁴⁴ BOA, DH.ŞFR., 97-188, (19 Mart 1919).

⁴⁵ BOA, HR.SYS, 2638-9, Belge No: 7-17, (17 Nisan 1919).

cinayetlerin tarafsız komisyonlarca incelenmesi isteniyordu. Müslümanlar arasında ayrılık yaratılmak istendiği belirtilerek İngilizlerin Kürdistan kurma projesine atıf yapılmaktaydı. “*Bazı cahil ve menfaatperestler*” ifadesinden 9 Mart tarihli protestoda yer alıp daha sonra İngilizlerle anlaşan Seyit Taha ve Kürdistan Teali Cemiyeti’nin üyelerinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Müslüman ve Hristiyanların Osmanlı yönetimi altında yaşayabilecekleri, ayrılık isteyen komitacılara fırsat verilmemesi, Türk ve Kürtlerin kız alıp vermekten ve dindaşlıktan dolayı birbirlerine bağlı oldukları belirtilerek Hilafet’ten kopmayacakları ifade edilmektedir.

Büyük Ermenistan hayalinin gerçekleşmesi için büyük bir gücün doğu vilayetlerini işgal etmesi gerekiyordu. Bogos Nubar işgali sağlamak için bölgede büyük emperyalist çıkarları olan İngiltere’yi tahrik etmekteydi. Bogos Nubar, Paris’te bulunan İngiliz delegasyon başkanı Balfour’a gönderdiği mektupta; Türklerin Barış Konferansı’nın vereceği Ermenistan kararını engellemek istediğini, Kafkasya, Azerbaycan ve Arap dünyasını kapsayacak bir Türk imparatorluğunun kurulmak istendiğini bildirdi.⁴⁶ Bakü ve Musul petrollerine el koymak isteyen İngiltere için söylenenleri dikkate almamak mümkün değildi.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası’na dayanan Damat Ferit Paşa İtilaf Devletleri’yle iyi ilişkiler geliştirildiği takdirde iktidarda kalacağına inanmaktaydı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihatçıları işgalcilerden daha tehlikeli gören bir bakış açısına sahipti. İttihatçıların tehcir ve öldürme suçlarını gerçekleştirdiklerini, bundan dolayı yargılanmaları gerektiği 1919 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarında Alemdar, Sabah ve Medeniyet gibi gazetelerde sürekli işlenerek gündemden düşmedi.⁴⁷ Basında yaşanan bu tartışmalar “*Büyük Ermenistan*” tasarısını ortaya atan Bogos Nubar’ın elini güçlendirmekteydi.

Sadrazam İtilaf Devletleri’ne yaranabilmek adına İttihatçı olarak bilinen valileri fırsat buldukça görevden uzaklaştırmaktaydı. İstanbul basınından bazı gazeteler İttihatçı valilerin isimlerini sütunlarına taşıyarak bu valilerin azledilmesi için Sadrazam’a yol gösteriyorlardı. Bu yolla hedef gösterilenlerden birisi de Bitlis Valisi Mazhar Müfit Bey idi. Mayıs 1919’da Damat Ferit Paşa’nın Bitlis Valisi’ne gönderdiği telgrafta, “*Vilâyât-ı Şarkiye’den bazı aksamın Ermenistan’a bırakılabileceğinden bahsederek halkın buna alıştırılmasını, böyle bir durumda halkın ve aşiretlerin tutumunun gizlice soruşturularak kendisine bilgi verilmesini*” istedi. Mazhar Müfit Bey, Damat Ferit Paşa’ya: “*Osmanlı Devleti’nin bir karış toprağını bile terk etmek için halkı hazırlamak elinden gelmediğini*” bildirerek yerine bu görevi yapacak başka bir valinin tayin edilmesini istedi.⁴⁸

⁴⁶ Başak, *a.g.e.*, s. 411.

⁴⁷ Ş. Can Erdem, “Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Ermeni Meselesine Yaklaşımı”, (Edt. B. Bakar, N. Öztürk, S. Beyoğlu), *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, İstanbul 2007, s. 306.

⁴⁸ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber - I*, Ankara 1997, s. 10. İlerleyen zamanda Sadrazam Damat Ferit Paşa’nın Ermenistan meselesinde fikir değişikliğine uğradığı görülmektedir. 25 Haziran 1920 tarihinde Konseye sunduğu muhtıra Osmanlı Devleti’nin doğu illerinin kimi kesimlerinin Ermenistan’a dâhil edilmesiyle Ermeni Cumhuriyeti’nde var olan Müslüman sayısına yenilerinin ekleneceğini, böylece Müslümanların Ermeni nüfusunun iki ya da

25 Mayıs 1919 tarihinde Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Hükümet'in, Vilâyât-ı Şarkiye topraklarında Ermenistan muhtariyetini tanımış olduğuna dair haberlerin duyulduğunu, bunun halk üzerinde yarattığı heyecanı bildirerek "Ermenistan tabirinden ne-relerin" anlaşılması gerektiğini sordu.⁴⁹

26 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali meselesi ve sulhun imzalanması görüşülmek üzere Yıldız Sarayı'nda Bakanlar Kurulu, devlet ileri gelenleri, Danıştay, Sayıştay, Temyiz Mahkemesi başkanları, din adamları, profesörler, basın temsilcileri, siyasi partilerle dernek temsilcilerinin katıldığı Şûrâ-yı Saltanat toplandı.⁵⁰

Padişah Sultan Vahdettin Saltanat Şûrâsı'nın açılışını yaptıktan sonra Sadrazam Damat Ferit Paşa toplantıya katılanlara İzmir'in işgaline karşılık hükümetin icraatları ve barış görüşmesinin ne aşamada olduğu hakkında bilgi vermek üzere beyanatını okumaya başladı. Damat Ferit Paşa'nın beyanatından Vilâyât-ı Şarkiye halkının kaygılarının yersiz olmadığı anlaşıldı. Beyanatın Vilâyât-ı Şarkiye ile ilgili kısmı şu şekildeydi: "...Bütün Anadolu diyarının yalnız Ermenistan'da geniş idari muhtariyet kabul edilmek şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılacağına Paris Konferansı kararıyla, acele olarak ilan edilmesi ancak endişe içinde bulunan Osmanlı kamuoyunun teskinine vesile olabilir."⁵¹

Damat Ferit Paşa Vilâyât-ı Şarkiye'de Osmanlı Devleti'ne tabi muhtar bir Ermenistan'ın kurulmasını başarı olarak görüyor, geniş haklara sahip olan muhtar Ermenistan'ın ileride tıpkı Romanya, Bulgaristan ve Sırbistan gibi bağımsızlığını kazanabileceğini düşünemiyordu.

Saltanat Şûrâsı'nda Vilâyât-ı Şarkiye Cemiyeti temsilcisi olarak konuşan Süleyman Nazif Bey harpten önce Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Diyarbakır ve diğer mahallerde çoğunluğu Türklerin oluşturduğunu, Ermenilerin harpten önce %10 nispetinde harpten sonra ise %5 oranında bulunduğunu ifade etti. Sulh Konferansı'nın buraya bir komisyon göndermesini isteyerek komisyonun vereceği karara uyulması teklifinde bulundu.⁵² Süleyman Nazif Bey Ermenilere imtiyaz verilmemesi gerektiğini, Sulh Konferansı'na bu konuda bir vaat verildiyse düzeltilmesi gerektiğini ifade etti. Eğer toprak terk etmek gerekecekse nüfus oranında küçük bir toprak terk edilerek mübadele yapı-

---

üç katına çıkacağını savunarak bunun anlamsız olduğunu bildirdi. Bkz. Seha L. Meray - Osman Olcay, "Paris Barış Konferansı'nda Hazırlanan Barış Andlaşması'na Karşı Osmanlı Hükümeti'nin Notası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ocak-Haziran 2003, s. 72-77. Damat Ferit Paşa Doğu illerinin Ermenistan'a katılmasını anlamsız bulsa da Sevr Antlaşması'nın 89. maddesinde Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde Türkiye ile Ermenistan sınırının tayin edilmesi işi Amerika Birleşik Devletleri'nin hakemliğine bırakıldı. 62. maddede ise Fırat'ın doğusunda, sınırları sonradan tespit edilecek olan Ermenistan'ın güneyinde, Suriye ve Elcezir'e hududunun kuzeyinde mahalli muhtariyete sahip bir Kürdistan kurulması öngörülmekteydi. Mahalli muhtariyete sahip olan Kürtler anlaşmanın yürürlüğe girişinden bir yıl sonra Türkiye'den ayrılmayı bağımsız olmayı istedikleri takdirde Cemiyet-i Akvam Meclisi'ne müracaat edebileceklerdi. Cemiyet-i Akvam müracaat edenleri bağımsızlığa layık gördüğü takdirde istiklal bahşetmesini Türkiye'ye tavsiye edebilecekti. Bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt: I*, Ankara 1953, s. 551-552.

⁴⁹ BOA, *Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*, 631-69, (25 Mayıs 1919).

⁵⁰ Sarıhan, *a.g.e.*, s. 278.

⁵¹ Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, (Yay. Haz.) Abdullah Uçman, İstanbul 2013, s. 124.

⁵² Rıza Tevfik, *a.g.e.*, s. 130-131.

labileceğini, böylece Osmanlı idari yapısı içinde geniş imtiyazlara sahip bir Ermenistan kurulmamış olacağını dile getirdi.⁵³

28 Mayıs'ta Erivan Ermeni Hükümeti Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etti. Buna göre Vilâyât-ı Şarkîye Ermenistan'a katılmış sayılmaktaydı.⁵⁴ Vilâyât-ı Şarkîye'nin Ermeni idaresine terk edilebileceğine dair artık kesin deliller ortaya çıkmaya başlamıştı. Vilâyât-ı Şarkîye halkı Ermeni zulmü altında mahvolmamak için birleşmek zorunluluğunu hissetti. 30 Mayıs 1919 tarihinde çevre vilayetlere birleşme teklifi gönderildi.⁵⁵

Mustafa Kemal Paşa 3 Haziran 1919 tarihinde ordu kumandanlıkları ve valilere gönderdiği telgrafta uyarılarda bulundu. Saltanat Şûrâsı'na katılan üyelerin hemen hepsinin milli bağımsızlığın korunmasını ve milletin mukadderatının milli bir şûrânın yetkisine bırakılmasını istediğini hatırlattı. Mustafa Kemal Paşa, Paris'e gidecek olan Osmanlı heyetinin geniş bir Ermenistan muhtariyetini ve yabancı himayesini kabul ettikleri anlaşıldığını ifade ederek Sadrazamla birlikte hareket edecek olan heyetin milletin haklarını savunmada uyacağı ilkeler ve programın milletçe bilinmesi gerektiğini belirtti. Müdafaa-i Hukuk-i Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyeti temsilcilerinin Padişah ve Sadrazama telgraflar çekerek milli bağımsızlığın, mutlak dokunulmazlığının ve milletin haklarının korunmasının temel şart olduğunu belirtmelerini istedi.⁵⁶

Sulh Konferansı'na Osmanlı heyetinin davet edilmesi üzerine Vilâyât-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukukî Milliye Cemiyeti 10 Haziran'da yayınladığı tebliğinde; Ermeni muhtariyetine izin verilmemesini, Müslümanların bağımsızlığını engelleyecek bir kararın kabul edilmemesini, bu yolda her türlü fedakârlığa hazır olduklarını, Avrupa ne karar verirse versin Hükümet'in buna iştirak etmemesini bildirdi. Aynı talebin çevre vilayetlerden de Hükümet'e ulaştırılmasını istedi.⁵⁷

26 Haziran 1919 tarihinde Erzurum Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, Osmanlı Hükümeti'ne bir telgraf gönderdi. Telgraf Hoca Raif, Kazım, Mehmet Hilmi, Maksut ve Hüseyin Avni Beyler tarafından imzalanmıştı. Burada bölgede Ermeni kültür ve medeniyetinin köksüzlüğü, her tarafta bulunan abidelerin İslam medeniyetinin hükümranlığını tescil ettiği bildirildi. Ayrıca Müslümanların zararına bir kararın kabul edilmemesini, Vilâyât-ı Şarkîye topraklarının Ermenistan'a terk edildiği takdirde buna karşı koyulacağı ilan edilmekteydi.⁵⁸

23 Temmuz - 7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Vilâyât-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukukî Milliye Cemiyeti üyeleriyle Trabzon Müdafaa-i Hukukî Milliye Cemiyeti üyelerinin katılımıyla Erzurum Kongresi düzenlendi. Kongre sonunda yayınlanan beyannamede; Trabzon vilayeti, Vilâyât-ı Şarkîye, Elviye-i Müstakile topraklarının hiçbir sebep ve bahane ile Osmanlı camiasından ayrılamayacağı ilan edildi. Ayrıca Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, Vilâyât-ı

⁵³ Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 114-115.

⁵⁴ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 - 11 Ekim 1922)*, Ankara 1989, s. 38; Zeki Sarıhan, *a.g.e.*, s. 285.

⁵⁵ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 34-35.

⁵⁶ Kemal Atatürk, *a.g.e.*, s. 20.

⁵⁷ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 35.

⁵⁸ BOA, HR.SYS, 2709-11, Belge No: 1, (Fransızca Belge), (26 Haziran 1919).

Şarkiyeye Hukuk-i Milliye Cemiyeti, Diyarbakır Muhafaza-i Vatan Cemiyetleri birleştirilerek Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ismini aldı.⁵⁹

İngilizler Transkafkasya'da işgal ettikleri Kars ve Nahçıvan gibi şehirleri Ermenilere vermişlerdi. Ermeni meselesinin kendi sorumluluğu altına girdiğini gören İngiltere Mart ayında bölgeden çekilme kararı aldı. Ağustos'un ortasından itibaren bölgeden çekilmeye başladı. İngiltere tarafından yalnız bırakıldıklarını düşünen Ermeniler büyük bir şok yaşadılar. Başbakan Hatisyan Türklere karşı mücadele veren Ermenilerin yalnız bırakılmamasını istedi. Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı M. Aharonian ise İngiltere'nin Ermenileri yalnız bırakması sonucunda Türkların Ermeni Cumhuriyeti'ni işgal ederek Azerbaycan-Türkiye birlikteliğinin kurulabileceğini, bunun ise İngiltere'nin çıkarlarına aykırı olduğunu bildirerek İngiltere'nin Ermenilere yardımının zorunlu olduğunu belirtti.⁶⁰

Anadolu'da kongre ve toplantılar tertip edilip Ermeni talepleri reddedilirken İstanbul Hükümeti Ermeni taleplerine karşı açık bir söylemde bulunamadı. Damat Ferit Paşa siyasetini Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını garanti eden Wilson Prensipleri'nin 12. maddesine dayandırmaktaydı. Sadrazam bu maddenin siyasi bir manevradan ibaret olduğu gerçeğiyle hareket edemiyordu. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson 21 Ağustos 1919 tarihinde Amiral Bristol ile Damat Ferit Paşa'ya gönderdiği mektupla kendi prensiplerini çığneyerek Büyük Ermenistan projesini sahiplendiğine işaret etmekteydi. Wilson mektupta; *"Ermenilerin Türklar, Kürtler veya başka Müslümanlarca Kafkaslar veya başka yerlerde öldürülmelerine engel olunmadığı takdirde 12. maddeyle Osmanlı Devleti'nin Türklarle meskün olan kısımları için vaat edilmiş olan bağımsızlığın geriye alınacağını, barış şartlarının Türklar aleyhine değiştirileceğini ve Osmanlı Devleti'nin tamamen dağılacakını"*⁶¹ ifade etti. Böylece Wilson'un prensiplerinde ne kadar samimiysiz olduğu ortaya çıkmış oldu.

Paris'te Vilâyât-ı Şarkiyeye topraklarında Ermenistan-Kürdistan kurulması yönünde projeler ortaya koyulmaktaydı. Sıra bunu Osmanlı Hükümeti'ne kabul ettirmeye gelmişti. Osmanlı Hükümeti ise kararları değiştirme noktasında ümitsiz bir durumdaydı. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Kuva-yı Milliye hareketi ise 1919'un ikinci yarısında giderek güç kazanmaktaydı. Milli güçlerin toparlanmaya başladığı 22 Aralık 1919 tarihinde Erzurumlu hanımlar Amerika Senatosu'na, Sulh Konferansı'na ve Osmanlı Hükümeti yetkililerine birer telgraf gönderdiler. Nazire hanım ve 20 arkadaşının imzalarının bulunduğu telgrafta; İtilaf Devletleri'nin ilhaksız, tazminatsız bir sulh yapacaklarını ilan ettiklerini ancak İzmir, Antalya, Urfa ve Maraş'ın hukuksuz bir şekilde işgal edildiği belirtilmekteydi. Ermenilerin yaptıkları katliamları Batı medeniyetinin çeşitli komisyonlarla tespit ettiğini, buna rağmen Müslümanlara yüz çevrilmesinin hayal kırıklığı yarattığı ifade edilmekteydi.⁶²

⁵⁹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 251-252.

⁶⁰ Başak, *a.g.e.*, s. 390-391.

⁶¹ Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri*, Ankara 1991, s. 63.

⁶² Telgrafta imzası bulunanlar: Nazire, Lütfiye, Şükriye, Zekiye, Hüsnâ, Şefika, Nazime, Hüsnîye, Saniye, Sıdika, Selma, Fesiye, Nafiye, Hayriye, Muhlise, Naciye, Nazire, Fahriye, Feride, Seher, Şefika. Bkz. *BOA, HR.SYS*, 2638-8, Belge No: 19-41, (22 Aralık 1919).

22 Nisan 1920 tarihinde San Remo Konferansı'nda İngiltere başbakanı Lloyd George Erzurum'un tümüyle Türklerden oluştuğunu ifade etti. Bu çoğunluk ne savaşın ne Ermeni katliamının ne de istatistiklerin değiştirilmesi sonucundan kaynaklanmaktaydı. Savaştan önce de Müslümanların burada çoğunluğa sahip olduğunu, bu bölgenin Ermenilere bırakılmasının Müttefik devletlerinin ileri sürdükleri ilkelerle bağdaşmadığını açıkladı. Lloyd George'ye göre Erzurum şehrinin Ermenilere verilmesi sonucunda yeni katliamlar kaçınılmaz olacaktı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise Erzurum bölgesinde 360 bin Türk'e karşılık 160 bin kadar Ermeni'nin bulunduğunu, Erzurum'un Türklere bırakılmasıyla bağımsız bir Ermenistan kurulmasının imkânsızlığını dile getirdi. İleride Pan-Turan ve Pan-İslam hareketlerine karşı Ermenistan'ın bir set olacağını ifade etti.⁶³

29 Mayıs 1920'de ABD Kongresi Ermenistan mandaterliğini reddetti. 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması İstanbul Hükümeti tarafından kabul edildi. Burada doğu vilayetlerinden Ermenistan'a toprak verilmesi öngörülmüyordu. Her ne kadar kâğıt üzerinde Erivan Cumhuriyeti toprak kazanmış olsa da gerçekler oldukça farklıydı. Erivan Cumhuriyeti, kuzeyde Bolşevikler tarafından güneyde ise örgütlenmiş Türk tehdidi ile karşı karşıya idiler. "Sevr Ermenistan'ının" sorumluluğunu ise hangi devletin alacağı belirsizdi. Türk ordusu 30 Ekim 1920'de Kars'ı geri aldı. 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşmasıyla harekât son buldu.⁶⁴

Kürt Talepleri

Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman İngilizler Irak'ın güney kesimlerini ele geçirmiş kuzeydeki dağlık bölgeye ulaşmışlardı. İngilizler petrol bölgesinin güvenliğini sağlamak için stratejik noktada bulunan Kürtlere yaklaşılarak Kürtçülüğü teşvik ediyorlardı. Anadolu'nun doğusunda kurulacak büyük Ermenistan devletini Kürtlere kabul ettirip Kürtlerle Ermenileri barıştırmak gerekiyordu. Ancak bu kolay değildi. Berlin Antlaşması'ndan sonra Ermenilerle Kürtler birbirlerine düşmüşlerdi. Bu sebeplerden dolayı İngiltere hem büyük Ermenistan'ı Kürtlere kabul ettirmek hem de petrol bölgesinin jandarmalığını yaptırmak için kuzeydeki Ermeni Bölgesi'yle güneydeki Arap Bölgesi'nin arasında Kürtlere otonomi sözü verdi.⁶⁵ Amerika ise Erzurum ve Trabzon'u içine alan bir Ermenistan'ı kurup geriye kalan Doğu illerinde İngiliz himayesinde bir Kürt devleti kurulması taraftarıydı.⁶⁶

İngilizlerin Vilâyet-ı Şarkıye'de bir Kürdistan kurma emellerinin gün yüzüne çıkmaya başlamasıyla birlikte Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin taşrada bulunan üyelerinden bir kısmı yapılan propagandadan kuşkulananarak rahatsız olmaya başladılar. Öteden beri Osmanlı Devleti'ne bağlılığıyla tanınan Şırnak Aşireti Reisi Surzade Abdurrahman Ağa 11 Mayıs 1919 tarihinde Sadra-

⁶³ Başak, *a.g.e.*, s. 485-486.

⁶⁴ Başak, *a.g.e.*, s. 518, 531.

⁶⁵ Şimşir, *Kürtçülük 1787-1923*, s. 302.

⁶⁶ Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, İstanbul 2008, s. 137.

zam'a bir telgraf gönderdi. Abdurrahman Ağa, Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden Seyit Abdülkadir ve Bedirhanzade Emin Ali Bey'in 30 Ocak 1919 tarihinde eski Siirt mebusu Tilloyi Şeyh Nasırettin ve bölgedeki başka liderlere bir telgraf gönderdiğini bildirdi. Bu telgrafta “*vatanımızı yüceltmek ve ilerletmek için*” bir cemiyet kurulduğunu, bu cemiyetin taşrada şubelerinin açılmasını istediklerini, gönderilen cemiyet programına uygun olarak faaliyet göstermelerini istediklerini bildirdi.⁶⁷

30 Ocak 1919 tarihinde Kürt reis ve şeyhlerine gönderilen telgrafta Cemiyetin siyasi bir ayrılık için çalışmayacağı açıktı. Ancak Mayıs ayına gelindiğinde durum değişmişti. Dâhiliye Nazırı Ali Kemal Bey, Cemiyet'in siyasi ve milli emeller gayesiyle hareket ettiğini, Bedirhani ailesinden bazı kişilerle Şemdinanlı Seyit Taha'nın cahil halkı Osmanlı yönetiminden koparmak için İngiliz ajanlarıyla birlikte hareket ettiklerini belirterek bu durumun Cemiyetler Kanunu'na aykırı olduğunu ifade etti. Yapılan kanunsuz hareketin sonlanmasını istedi. Ayrıca taşrada açılan şubelerin kurucularının kimler olduğu ve hangi amaç için çalıştıklarının en yüksek mülki amire bildirilmesinin gerektiğini hatırlattı.⁶⁸ Mayıs ayında İngilizler Kürtleri kışkırtma işine hız verdiler. Hükümetin Doğu vilayetlerinde asayişini temin ederek aşiretleri yanına çekmesi gerekiyordu. Bu doğrultuda 8 Haziran 1919 tarihinde Şeyhülislam Haydarzade İbrahim Efendi'nin başkanlığında Abuk Ahmet ve Bahriye Nazırı Avni Paşalardan oluşan bir heyete Kürdistan Teâli Cemiyeti'yle görüşme görevi verildi.⁶⁹

Mustafa Kemal Paşa, İngiliz desteğiyle hareket eden Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin faaliyetlerini yakından takip etmekteydi. 15 Haziran 1919 tarihinde Amasya'dan Diyarbakir Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin Diyarbakir'deki şubesinin dağıtılmasını doğru bulduğunu ifade etti. M. Kemal Paşa; “*Bütün milletin istiklalini kurtarmak için birleştiği bu tarihi günlerde yabancı bir devletin himayesine sığınarak zelil ve esir yaşamayı tercih eden her türlü cemiyetin kapatılması gerektiğini*” bildirdi. Ayrıca Diyarbakir'de Müdafaa-i Hukuk-i Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetleri'nin kurulmasını istedi.⁷⁰

Temmuz ayında Hükümet nasihat heyeti vasıtasıyla Kürt Cemiyeti'nin taleplerini öğrenmek istedi. Cemiyet üyeleri Paris'te alınan kararlara Osmanlı'nın uymak zorunda olduğunu, Doğu'da bir Ermenistan kurulmasındansa Kürdistan'ın kurulmasının Osmanlı'nın faydasına olduğunu ifade ettiler. Nasihat heyeti Kürt heyetine Doğu vilayetlerine Kürt memurların atanmasının ve otonom Kürdistan sözünü verdi.⁷¹

⁶⁷ BOA, BEO, 4579-343409, Belge No: 9, (11 Mayıs 1919).

⁶⁸ BOA, BEO, 4579-343409, Belge No: 8, (22 Mayıs 1919).

⁶⁹ Tunaya, *a.g.e.*, s. 201.

⁷⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk Vesikalar*, Ankara 1991, s. 616. Kürdistan Teâli Cemiyeti kapatılsa da taraftarları Mütareke dönemi boyunca Diyarbakir'de etkili oldular. Vilâyet-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin Diyarbakir'de gelişmesine ve Diyarbakir halkının Milli Mücadele çabalarına katılmasına engel oldular. Erzurum Kongresi için seçilen delegeler gönderilemedi. Sivas Kongresi'nin delege isteğine karşı kararsızlık bulunmaktaydı. Bkz. Mahmut Goloğlu, *a.g.e.*, s. 136-137.

⁷¹ Öke, *a.g.e.*, s. 70-71; Yeğen, *a.g.e.*, s. 85-88.

Kürtler arasında İslamcı ve Milliyetçi iki akım vardı. Türkler İslamcılarla işbirliği yaptığından İngiltere daha çok milliyetçileri destekliyordu.⁷² Vilâyât-ı Şarkîye’de yoğun İngiliz aleyhtarı İslamcı bir akım bulunmaktaydı. Halk İngilizlere karşı olduğu kadar Avrupa’da Kürtçülük liderliğine soyunan Şerif Paşa’ya da düşmandı. Halkın Türk yanlısı tavrının sebebi ne İstanbul Hükümeti ne de Müdafaa-i Hukukçuların gayreti sonucunda gelişmişti. Bu halkın doğal insiyatifinden kaynaklanmaktaydı. Daha sonra İngiltere bu kötü gidişi durdurabilmek için Kürtler lehine açıklamalar yapmak zorunda kaldı.⁷³

İngiltere himayesindeki geniş ölçüde özerk devletlerden oluşan bir Kürdistan’ın kurulması amaçlanıyordu. Bu ise bir krallığı kontrol edemeyeceğini bilen ancak bir bölgeye hâkim olabileceğine inanan Kürt liderlerini harekete geçirdi. Bu liderlerin en önemlileri nüfuzu Erbil’den Van’a kadar uzanan Seyit Taha ve aynı bölgedeki rakibi amcası Seyit Abdülkadir; nüfuz bölgesi daha doğuda olan ve İran sınırlarına kadar yayılan Simko ve Bedirhanlılardı. Şeyh Mahmud hem İngilizlerin hem de Kürt halkının onu desteklemeyeceğini anladığında İngilizlere isyan ederek onları Süleymaniye’den çıkardı. Ancak çok geçmeden İngilizlere yenildi.⁷⁴

Mustafa Kemal Paşa Temmuz başlarında Bedirhanlılardan Kamuran ve Celadet adındaki şahısların İngilizlerce desteklendiğini ve bunların doğuya gönderilerek yıkıcı propaganda yapacaklarını 13. Kolordu Komutanı’na bildirdi. 20 Ağustos tarihli telgrafıyla Mardin istasyonunun sıkı kontrol altına alınmasını istedi.⁷⁵ Alman tüm önlemlere rağmen Kürt heyeti Halep üzerinden Malatya’ya Eylül ayında ulaştı. Malatya mutasarrıfı Celadet ve Kamuran Beylerin amcaları Halil Bey idi. Halil Bey, Belediye Reisi Arpacı Mehmet Efendi ve Rışvan aşireti reisi Hacı Bedir Ağa; Binbaşı Noel, Kamuran, Celadet ve Cemilpaşaoğlu Ekrem’i misafir ettiler. Burada yapılan toplantılarla Malatya adeta bir Kürtçülük yuvası olmuştu.⁷⁶

4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresi’nde milli cemiyetler Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında birleştirildi. Anadolu’da cereyan eden milli uyanışı bastırmak isteyen İstanbul Hükümeti Harput Valisi Ali Galip Bey’i bu işle görevlendirdi. İstanbul Hükümeti’nin planına göre Ali Galip Bey Malatya’daki Kürdistan Teali Cemiyeti’nin üyelerinin sağladığı kuvvetler ve Binbaşı Noel’in yardımıyla Sivas Kongresi’ni dağıtacak. Ancak durumdan erken haberdar olan Mustafa Kemal Paşa gereken önlemleri alarak bu grubu dağıttı. İstanbul Hükümeti’nin ihaneti anlaşılınca Heyet-i Temsiliye İstanbul Hükümeti ile haberleşmeme ve ilişkide bulunmama kararını aldı.⁷⁷

Bogos Nubar delegasyonu ile Şerif Paşa delegasyonu 20 Kasım 1919 tarihinde Paris Konferansı’na Ermeni-Kürt uyuşması bildirisini sundular. Buna

⁷² Öke, *a.g.e.*, s. 55.

⁷³ Öke, *a.g.e.*, s. 43.

⁷⁴ Yeğen, *a.g.e.*, s. 104-106.

⁷⁵ Mustafa Kemal, *a.g.e.*, s. 81.

⁷⁶ Ekrem Cemilpaşa, *Muhtasar Hayatım*, İstanbul 2016, s. 50-51.

⁷⁷ Mustafa Kemal, *a.g.e.*, s. 81-96.

göre iki delegasyon tam olarak anlaşmaya varmıştı. Ulusların hakları prensibine uygun olarak “Birleşik Bağımsız Ermenistan” ve “Bağımsız Kürdistan’ın” yaratılmasını istiyorlardı. Anlaşmazlık konusu olan toprakların sınırlarının belirlenmesini de Sulh Konferansı’na bırakmışlardı.⁷⁸

Bu devrede Ermenistan’a ve Ermeni ulusuna Batı kamuoyunda büyük sempati duyulmakta ve liderler tarafından cömertçe büyük vaatler sunulmaktaydı. Ermeni siyasi liderleri Ermeni sorununun kesin olarak çözüleceğine inanıyorlardı. Karadeniz’den Akdeniz’e kadar olan topraklar tartışmasız Ermenilerin olmalıydı. Gerçekleşmesi mümkün olmayan bu taleplere inanan Ermeni siyasetçiler Paris Konferansı’na Ermeni-Kürt ortak bildirisini sunan Bogos Nubar ve Dr. H. Ohancanyan’ı protesto ettiler. Ermeni Cumhuriyeti’nin Washington elçisi Armen Garo’ya (Dr. Karekin Pastırmacıyan) göre verilen önergede Ermeni ulusu toprak konusunda Kürt ulusuna taviz vermişti.⁷⁹

Şerif Paşa’nın Bogos Nubar ile Kürt ve Ermeni istekleri konusunda anlaşması Kürt Teâli Cemiyeti içinde var olan bağımsızlık, mandaterlik ve otonomi gibi anlaşmazlıkları iyice gün yüzüne çıkardı. Said-i Kürdi, İhtiyat Binbaşısı Mehmet Sadık ve Dava Vekili Ahmet Arif’in 22 Şubat 1920 tarihinde yaptıkları açıklamada; Şerif Paşa’nın bütün Kürtleri temsil edemeyeceğini, böyle bir anlaşma yapmak için yetkisinin olmadığını ifade ettiler.⁸⁰

24 Şubat 1920 tarihinde Beyazıt livası, Tercan, Hınıs ve Pasinler kazalarındaki Kürt reisleri Paris’te Kürt Murahhası olduğunu ilan eden ve kararlar alan Şerif Paşa’yı kınadılar. Kürt reisler Şerif Paşa’nın kendilerini temsil etmediğini, Kürtlerin Osmanlı Hükümeti’ne bağlı olduklarını Paris’teki Yüksek Konseye ve İtilaf Devleti temsilcilerine bildirdiler.⁸¹ Erzurum’dan Maraş’a kadar yerleşik bulunan Kürtler Paris’e çektikleri telgraflarla Türk ve Kürtlerin birlikte yaşamak istediklerini ifade ettiler.⁸² Bu telgraflar İngilizlerin ve Kürdistan Teâli Cemiyeti’nin Vilâyât-ı Şarkiye’de kurmak istedikleri Kürdistan’ın halk tarafından benimsenmediğini göstermekteydi.

Heyet-i Temsiliye Seyit Abdülkadir liderliğindeki Kürt Teâli Cemiyeti’ne, İngilizlere karşı çıkan Şeyh Mahmut hareketini bastırmaya çalışan Seyit Taha ve Basravî gibi kişilere karşı Kürt önderlerini örgütlemeyi başardı. Kürt ileri gelenleri İstanbul Hükümeti’ne, çeşitli parlamentolara, işgal kuvvetlerinin komiserlerine ve Paris’e protesto telgrafları çektiler. Heyet-i Temsiliye, Vilâyât-ı Şarkiye halkıyla önemli ölçüde kaynaşmayı sağladı.⁸³

Sonuç

8 Ocak 1918 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Thomas Woodrow Wilson’un ilan ettiği prensipler savaşı taraflara adil bir barışın yapılabil-

⁷⁸ Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 177-178.

⁷⁹ Sasuni, *a.g.e.*, s. 175-178.

⁸⁰ Bilal Altan, *Kürdistan Teâli Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetler*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mardin 2017, s. 221.

⁸¹ BOA, DH.ŞFR, 659-106, (24 Şubat 1920).

⁸² Ekrem Cemilpaşa, *Muhtasar Hayatım*, İstanbul 2016, s. 57.

⁸³ Tunaya, *a.g.e.*, s. 212.

leceği inancını vermişti. İtilaf Devletleri'nin tazminatsız, ilhaksız barış çağrılarını İttifak Devletleri'nin barış yapmalarını sağladı. Wilson Prensipleri'nin 12. maddesinde Türk kesimlerine egemenlik sağlanması temin ediliyordu. 18 Ocak 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı açıldığında Türk kamuoyunda Osmanlı Devleti'nin haklarının korunacağı beklentisi vardı. Ancak ilerleyen günlerde azınlıklar birçok bölgede çoğunluk olduklarını ilan ederek Wilson İlkeleri'ne göre ayrı devletlerinin olması gerektiğini ileri sürdüler. Ermeniler Karadeniz ile Akdeniz arasındaki toprakların Ermenistan'a terk edilmesini istiyorlardı.

Paris Barış Konferansı'nın açılmasından hemen sonra Bogos Nubar'ın Vilâyat-ı Şarkıye'den toprak talepleri duyuldu. Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti yayınladığı tamimle bu taleplere karşı çıktı. Cemiyet tarihi ve istatistiki vesikalarla Vilâyat-ı Şarkıye'de Müslümanların haklarını savunarak bölgenin Osmanlı Devleti'nde kalması gerektiğini savundu. İlerleyen zamanla birlikte çok güvenilen Wilson Prensipleri'nin siyasi bir manevra olduğu anlaşılmağa başlandı.

Erzurum Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti 9 Mart tarihli beyannamesiyle Ermeni taleplerine açıkça karşı duran ilk örgüt oldu. Beynamede Erzurum vilayetinin Türk ve Müslüman kimliği ortaya konularak Ermeni taleplerinin temelsiz olduğu ilan edildi. Cemiyet daha sonra Erzurum Kongresi'ni toplayarak bağımsız Türk devletinin kurulması yönünde önemli kararların alınmasını sağladı.

Birinci Dünya Savaşı süresince İtilaf Devletleri saflarında savaşan Ermeniler barış döneminde kendilerine büyükçe bir pay istediler. Ermeniler bölgede en fazla çıkarı olan İngiltere'ye güvenmekteydi. Ermenilerin amacı Doğu vilayetlerini İngilizlere işgal ettirerek buradan çoğunluk olan Müslümanları kovmaktı. Savaş yıllarında Ermenileri kendi menfaati doğrultusunda kullanan İngiltere'nin ise böyle zahmetli bir işe girmeye hiç niyeti yoktu. İngiltere Ermenistan mandaterliğini ABD'ye bırakarak bu işten kurtulmak istiyordu. Ne var ki ABD de Ermenistan mandaterliğini kabul etmedi. Sevr Antlaşması'nda Anadolu'nun doğusundan Ermenistan'a toprak parçası verilmişse de bu projeyi sahiplenecek mandater bir devlet bulunamamıştı.

Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin birçok vilayette henüz teşkilatlanamadığı bir dönemde, Mart ayında Ermeni talepleri protesto edildi. Van vilayetinde Türk ve Kürtlerden oluşan heyet Paris'teki Yüksek Konsey'e telgraf çekerek Müslümanların haklarını savundu. Bu telgraflar incelendiğinde bölge halkının kaygılarının yanında alınan haksız karara karşı kararlı bir karşı çıkış görülmektedir. 1919 yılının ilk aylarında Milli Mücadele fikrinin kamuoyunda yeni yeni oluşmaya başladığı bir safhada Vilâyat-ı Şarkıye topraklarının Ermenistan'a terk edilmesi durumunda silahla karşı koyulacağı açıklanıyor ve Milli Mücadele fikrinin ilk tohumları atılıyordu.

Vilâyat-ı Şarkıye'de nüfuz sahibi aşiret reislerinin tutumları değişkenlik göstermekteydi. Van vilayetinde önemli bir nüfuza sahip olan Şemdinanlı Seyyit Taha 9 Mart 1919 tarihli protesto telgrafında yer almış olsa da 25 Nisan 1919 tarihli telgrafta yer almamıştır. Seyit Taha İngilizlerle birlikte hareket ederek küçük beyliklerden oluşan Kürdistan projesinin taraftarı olmuştur.

İngiltere büyük bir Ermenistan kurulmasını planlamış, petrol sahasının ve kurulacak olan Ermenistan'ın güvenliğinin sağlanması noktasında bir Kürdistan'ın kurulmasına da taraftar olmuştur. Bölgeye gönderdiği Binbaşı Noel gibi ajanlar vasıtasıyla Kürt aşiretlerini Türklere karşı isyan ettirmek istedi. Protesto telgraflarında İngilizlerin bölge aşiretlerine uyguladığı baskı ve İngilizlerin kıskırtmasıyla ayrılıkçı hareket içinde yer alan şahıslar nefretle anılmaktaydı.

Kürdistan Teâli Cemiyeti Şark vilayetlerinde bir Ermenistan kurulmasına karşı çıkarak burada bir Kürdistan'ın kurulmasını istiyordu. İlerleyen zamanda Ermenistan projesine ek olarak Kürdistan'ın da kurulması gündeme gelince Cemiyet üyelerinin bir kısmı Ermenistan projesine karşı çıkmamış, İngilizlerin Kürdistan kurulmasını beklemişlerdir. Cemiyet üyelerinde fikri birlik yoktu. Kimi üyeler Osmanlı Devleti'ne bağlı kalarak sadece kültürel özerklik isterken kimi üyeler ise Osmanlı Devleti'nden tamamen ayrılma taraftarıydılar.

Sonuç olarak Vilâyât-ı Şarkiye topraklarında bir Ermenistan'ın kurulması tarihi ve hukuki gerçeklere aykırı bir talepti. 10 Ağustos 1920 tarihinde İtilaf Devletleri'yle Osmanlı Hükümeti arasında imzalanan Sevr Antlaşması'nda Vilâyât-ı Şarkiye toprakları Ermenistan'a terk edildi ve otonom bir Kürdistan kuruldu. Ancak İtilaf Devletleri'nin Türkiye üzerinde gerçekleştirmek istedikleri emperyalist planlar, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasıyla sonuçsuz kaldı.

Ermeni milleti Batılı emperyalist devletlerin politikalarına alet olup en sonunda büyük bir hayal kırıklığına uğradılar. Denizden denize Ermenistan tasarısının gerçekleşmesi için büyük bir devletin burayı işgal etmesi gerekmektedir. Ayrıca burada yaşayan Müslüman toplulukların yani Kürtlerle Türklerin birbirlerinden ayrılması zorunluydu. İngilizlere bel bağlayan Kürdistan Teâli Cemiyeti'nin politikaları Kürtler tarafından benimsenmedi. Yüzlerce yıl birçok badireyi birlikte atlatmış olan Vilâyât-ı Şarkiye Müslümanları Mütareke Dönemi'nde Ermenistan-Kürdistan emperyalist projesine karşı çıkarak bağımsız Türkiye'nin temellerinin atılmasında önemli bir görevi ifa ettiler. Paris Sulh Konferansı'nda dile getirilen taleplere karşı Vilâyât-ı Şarkiye halkı tarafından gönderilen protesto telgrafları Milli Mücadele fikrini ortaya atan ilk vesikalar olarak tarihteki yerlerini almışlardır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA); Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 4579-43409, Belge No: 8, (22 Mayıs 1919); 4579-343409, Belge No: 9, (11 Mayıs 1919).

Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 97-188, (19 Mart 1919); 631-69, (25 Mayıs 1919); 659-106, (24 Şubat 1920).

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.), 2638-2, Belge No: 53, (9 Mart 1919); 2638-6, Belge No: 72, (Mart 1919); 2638-2, Belge No: 55, (12 Mart 1919); 2638-2, Belge No: 57, (Mart 1919); 2638-6, Belge No: 92-98, (25 Nisan 1919); 2638-8, Belge No: 19-41, (22 Aralık 1919); 2638-9, Belge No: 7-17, (17 Nisan 1919); 2709-11, Belge No: 1, (26 Haziran 1919).

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 213-30 (25 Kasım 1918).

Gazeteler

“Ermenistan'ın Şekl-i Müstakbeli”, *Sabah*, No: 10491, 30 Ocak 1919.

Kaynak Eserler

- CEMİLPAŞA, Ekrem: *Muhtasar Hayatım*, İstanbul 2016.
DURSUNOĞLU, Cevat: *Milli Mücadele'de Erzurum*, İstanbul 1998.
ERİM, Nihat: *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri C-I*, Ankara 1953.
KAÇAZNUNİ, Ovanes: *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, İstanbul 2014.
KANSU, Mazhar Müfit: *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber-I*, Ankara 1997.
KARABEKİR, Kazım: *İstiklâl Harbimiz C-I*, İstanbul 2014.
Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Haz. Zeynep Korkmaz), Ankara 2009.
Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, (Yay. Haz.) Abdullah Uçman, İstanbul 2013.
YEĞEN, Mesut: *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, Ankara 2012.

Araştırma Eserler

- ALAKOM, Rohat: *Şerif Paşa Bir Kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları (1865-1951)*, İstanbul 2016.
AKŞİN, Aptülahat: *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri*, Ankara 1991.
ALTAN, Bilal: *Kürdistan Teâlî Cemiyeti: Kuruluş, Amaç ve Faaliyetler*, Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mardin 2017.
ATAÖV, Türkkaya: *Ermeni Önderi Boghos Nubar'ın İtirafı 1915-1918 Arası Belgeler*, İstanbul 2014.
BAŞAK, Tolga: *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul 2008.
ERDEHA, Kamil: *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975.
GOLOĞLU, Mahmut: *Sivas Kongresi*, İstanbul 2008.
GÖKBİLGİN, M. Tayyib: *Milli Mücadele Başlarken*, İstanbul 2011.
HAKAN, Sinan: *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İstanbul 2013.
JAESCHKE, Gotthard: *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 - 11 Ekim 1922)*, Ankara 1989.
KARPAT, Kemal: *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010.
KIRZIOĞLU, Fahrettin: *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara 1993.
MACMILLAN, Margaret: *Paris 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, Ankara 2004.
ÖĞÜN, Tuncay: *Vilâyet-ı Şarkıye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2004.
ÖKE, M. Kemal: *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri*, Ankara 1988.
SARI, Mustafa: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı Haydar (Vaner) Bey*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2004.
SARIHAN, Zeki: *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-I*, Ankara 1993.
SASUNİ, Garo: *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992.
SELVİ, Haluk: *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara 2000.
SONYEL, Salâhi R.: *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara 1995.
ŞİMŞİR, Bilal N.: *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Ankara 2009.
_____: *Kürtçülük 1787-1923*, Ankara 2010.
TAŞ, Necati Fahri: *Güneydoğu 1919 İtilaf Devletlerinin Güneydoğu Aşiretleriyle İlişkisi*, İstanbul 2014.
TUNAYA, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler, C-II*, İstanbul 2010.
_____: *Türk İstiklal Harbi-I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara 1999.
- ### Makale ve Bildiriler
- ÇEVİK, Mehmet: "1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri", *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van 1990.
ERDEM, Ş. Can, "Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Ermeni Meselesine Yaklaşımı", (Edt. B. Bakar, N. Öztürk, S. Beyoğlu), *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, İstanbul 2007.
MERAY, Seha L. - OLCAY, Osman: "Paris Barış Konferansı'nda Hazırlanan Barış Andlaşması'na Karşı Osmanlı Hükümeti'nin Notası", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ocak-Haziran 2003.